

Redactie-commissie:

R. Bakker, hoofdredacteur, Baron van Wassenaerlaan 10, Ede, tel. (08380) 29 18.

Maarten Kooij, Braamweg 57, Soest, tel. (02955) 31 81.

P. H. Kriek, Speenkruidstraat 12-II, Arnhem-Z., tel. (overdag) (08300) 2 29 20.

Harry Mayer, P. H. ter Meulenplantsoen 20, Dorp Lonneker (gem. Enschede). Tel. (05420) 1 42 55.

W. Talsma, François Maelsonstraat 41, 's-Gravenhage, tel. (070) 54 51 96.

Abonnementsprijs:

Voor hen, die geen lid kunnen zijn (dat zijn niet-organisten) f 10,— per jaar. Abonnementen kunnen slechts worden aangegaan voor een geheel jaar. Opzegging vóór 1 december. De jaargang loopt van januari tot december. Bij tussentijdse aanmelding voor abonnementen wordt de abonnementsprijs berekend over de nog resterende maanden van de jaargang, tenzij wordt verzocht om toezending van de eerder verschenen nummers van die jaargang. Dit geldt ook voor tussentijdse aanmelding voor het lidmaatschap der N.O.V., voor wat betreft de contributie die f 15,— per jaar bedraagt. Organisten die geen lid wensen te zijn maar wel een abonnement op „Het Orgel” willen nemen, betalen f 15,— per jaar. Leden ontvangen het blad gratis, na bij vooruitbetaling hun contributie te hebben voldaan. Losse nummers f 1,— te storten op giro 10 20 03 t.n.v. penningm. N.O.V. te Bussum, met vermelding van het gevraagde nummer.

Adm. abonnementen:

W. P. Verheul, alg. secretaris, Soetendaalseweg 39 b, Rotterdam, telef. (010) 28 53 18.

Betaling: giro 10 20 03, der N.O.V. te Bussum.

Drukkerij:

Banda N.V., Kollum (Fr.), telef. 341.

Voor advertenties:

Th. Bout, 1e penningmeester, Iepenlaan 41, Bussum, telef. (02959) 1 20 19, giro 10 20 03, N.O.V. Bussum.

INHOUD:

	pag.
<i>J. van Biezen: Het tempo van de gemeentezang</i>	237
<i>Harry Mayer: Buxtehude (VIII)</i>	242
Een nieuwe gezangenbundel voor de Gereformeerde Kerken in Nederland	244
De „Messias” van G. F. Händel	246
<i>Kees Vellekoop: Sebastian Virdungs „Musica Getutscht” en de eerste gedrukte Duitse orgeltabulatuur (II)</i>	255
Bij de foto's	260
Verenigingsnieuws	261

Het tempo van de gemeentezang *

Het tempo van de gemeentezang schijnt tegenwoordig afhankelijk te zijn van de eigenaardigheden van deze of gene gemeente of cantor-organist. Een algemeen aanvaarde maatstaf die het mogelijk maakt zinnig te spreken van langzaam en snel, ontbreekt. Dit lijkt overigens een typisch modern verschijnsel. Ook de componist werkt tegenwoordig niet meer binnen het raam van een alles omvattende stijl, maar hij moet, zelfs van werk tot werk, beslissen van welke technieken hij gebruik zal maken.

De relativering van waarden hangt echter samen met een sterker ontwikkeld historisch besef. Gelukkig hebben wij oor gekregen voor het eigen karakter van de muziek uit andere tijden, en wij trachten de verschillende soorten „oude” muziek in de praktijk zo goed mogelijk te verwerklijken.

Het ligt voor de hand een overeenkomstige weg te volgen ten einde te geraken uit de verwarring die ten aanzien van het tempo dreigt bij de gemeentezang. Men kan immers aansluiten bij het tempo dat oorspronkelijk voor een bepaalde melodie gold. Laten wij een Geneefse psalmmelodie zingen zoals in Calvijns dagen, een Lutherlied zoals in het 16de-eeuwse Wittenberg, een melodie van Crüger als een 17de-eeuws generaalsbaslied en een Engelse hymne of een melodie van Bastiaans zoals dat in de vorige eeuw gebruikelijk was.

In dit verband wordt hieronder, uitgaande van de originele notaties, een overzicht gegeven van het tempo van de „oude” kerkliederen die voor ons van belang zijn. Om duidelijke regels voor de praktijk te kunnen geven, heb ik het een en ander sterk schematisch gehouden, en een uitvoerige theoretische verantwoording achterwege gelaten.

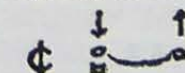
Voor 1600 werd de tijdsduur van de verschillende notenwaarden gemeten aan de *polsslag* van een rustig ademende (Gafurius, *Practica Musicae*, 1496). De zichtbare norm was — en bleef ook nog geruime tijd na 1600 — de *tactus*. Onder een *tactus* verstond men een neerslag samen met een opslag van een gelijkmatig bewegende hand of vinger. Onder het mensuurteken C (*tempus imperfectum*) kwam één hele noot op *tactus* van twee *polsslagen*. Deze *tactus* met een neerslag van één *polsslag* en een opslag van één *polsslag* werd *hele tactus* genoemd.

(De pijltjes duiden de op- en neerslagen van de hele *tactus* aan.)

Stond er een streep door het mensuurteken: ϕ (*tempus imperfectum diminutum*), dan moesten de noten tweemaal zo snel gezongen worden. Er kwamen dan twee hele noten, of één zogenaamde *brevis*, op een *tactus*, of één hele noot op een tweemaal zo snel geslagen *tactus*. Die tweemaal zo snel geslagen *tactus*, waarbij dus een neerslag en een opslag ieder een halve *polsslag* duurde noemde men *halve tactus*.

(De op- en neerslagen van de halve *tactus* zijn met kleinere pijltjes aangeduid.)

We kunnen deze hele en halve tactus eenvoudig vastleggen met behulp van de canon „Grote klokken zeggen tiktak”.

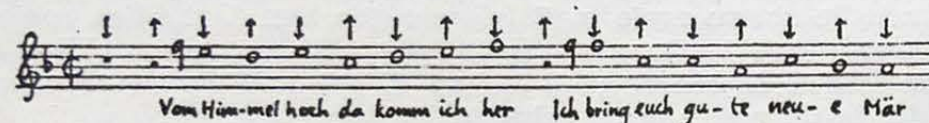

Een zakhorloge — ook een polshorloge — geeft gewoonlijk 300 tikken in de minuut. Als wij dus de achtsten bij „tikke-takke” synchroniseren met de tikken van ons polshorloge, dan komen er 75 halve noten in de minuut. Een halve noot heeft dan ongeveer de waarde van een gemiddelde polslag.

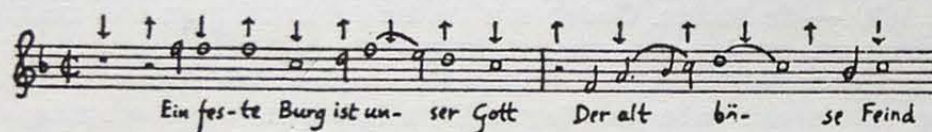
De grote klokken en de kleine klokken vertegenwoordigen dan respectievelijk de hele tactus en de halve tactus, als wij voor „tik” de neerslag en voor „tak” de opslag nemen.

Laten wij nu aan de hand van enkele voorbeelden nagaan, wat de consequenties van het bovenstaande zijn voor de 16de-eeuwse korallen.

Het Lutherlied „Vom Himmel hoch da komm ich her” is ritmisch oorspronkelijk als volgt genoteerd:

Teneinde het brede pulseren van deze melodie duidelijk te maken, is het gebruik van de hele tactus aan te bevelen; de halve tactus zou iedere lettergreep een op- en neerslag geven en daardoor de melodie verbrokkelen. Deze melodie werd dus aanzienlijk langzamer gezongen dan vele cantores thans voorstaan. Vergelijk de analoge notatie van „Ein feste Burg ist unser Gott”; hier zou echter de regel „Der alt böse Feind” in een tweemaal zo snel tempo vrijwel onzingbaar worden.

Ook bij andere Lutherliederen krijgt meestal iedere lettergreep in de melodie één polslag. De rusten aan het begin van bovenstaande melodieën waren noodzakelijk om met een neerslag te kunnen beginnen, de eerste noot komt namelijk op de „opmaat”. Aan het begin of het eind van een regel kwamen echter ook wel breves (dubbele noten) voor, zoals bij „Vater unser im Himmelreich” en „Nun komm der Heiden Heiland”.

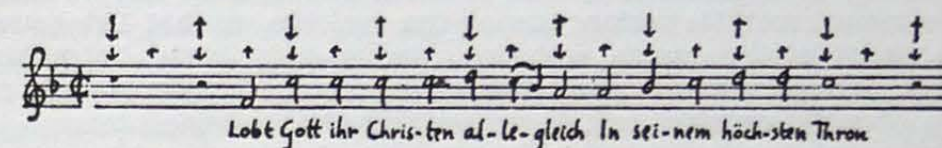
De Geneefse psalm 100 ziet er in de oorspronkelijke notatie aldus uit:

Hier moet de halve tactus geslagen worden, omdat anders — zoals men gemakkelijk kan constateren — de slotnoot van de gehele melodie op een opslag zou komen, wat ongewenst werd geacht. Pierre Vallete schrijft in een voorwoord van het psalmboek van 1556: „Quant à ce signe-cy C Vous le trouverez au commencement de chacun Pseaulme:

Lequel monstre la valeur des notes. C'est à savoir, que la semibreve... vaut un tacte, c'est un baisser et lever de la main”. Alle Geneefse psalmen zijn op analoge wijze genoteerd, de lettergrepen krijgen dus een halve of een hele polslag. Zij hadden inderdaad het vlotte tempo dat tegenwoordig langzamerhand weer ingang vindt.

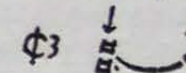
Een voorbeeld van een lied uit de Duits-Lutherse traditie, dat sneller gezongen dient te worden dan men thans gewend is, is „Lobt Gott, ihr Christen, alle gleich”.

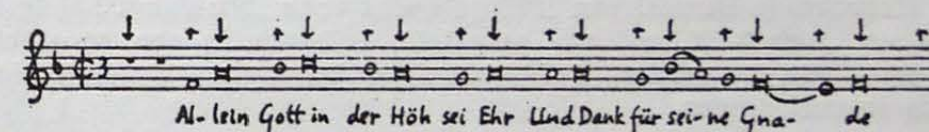
Hier kan zowel de hele als de halve tactus geslagen worden. De lettergrepen komen op een halve polslag. De vele toonherhalingen zijn vanuit dit vlotte tempo begrijpelijk: de tekst wordt daar als het ware op één toon geciteerd.

Naast de mensuurtekens C en C , waarbij één respectievelijk twee hele noten op een hele tactus gezongen moesten worden, kende

men het mensuurteken C^3 (proportio tripla, C heette ook wel proportio dupla) waarbij drie hele noten op een hele tactus kwamen. In dat geval werd de hele tactus vantwee polsslagen, als er geen andere proporties gelijktijdig optraden, in de verhouding 2 : 1 van neerslag en opslag verdeeld, en heette dan *geproportioneerde tactus*. In de praktijk (Agricola, Musica Figuralis Deudsch, 1532) nam men hem vaak wat sneller, namelijk één polslag voor de neerslag en een halve polslag voor de opslag, in totaal dus anderhalve polslag:

Als voorbeeld van deze geproportioneerde tactus volgt hier de oude notatie voor „Allein Gott in der Höh sei Ehr”.

De neerslag is gelijk aan de neerslag van de hele tactus, de opslag aan die van de halve tactus.

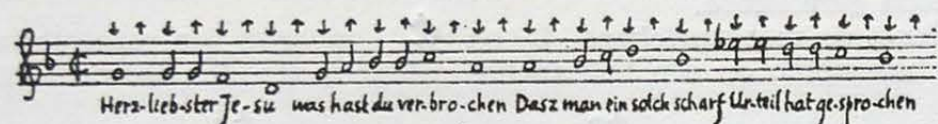
Na 1600 blijkt de tactus aanzienlijk langzamer te zijn geworden. Uit Praetorius' opgave „wie viel tempora, wenn man einen rechten mittel mässigen Tact helt, in einer viertel Stunde musiciret werden können” (Syntagma Musicum, 1619) volgt dat nu 21 hele tactus in de minuut komen, of 43 „polsslagen”. Hij noemt deze hele tactus „einen gar langsamen Tact”. De hele tactus wordt gebruikt onder het mensuurteken C ; evenals in de 16de eeuw bevat hij dan een hele noot. De halve tactus, die Praetorius als een *snelle tactus* beschouwt, wordt

gebruikt bij C ; slechts „zur noth” wordt hier de hele tactus geslagen, die dan een brevis beslaat en daarom door de Italianen „alla breve” werd genoemd. Overigens toont Praetorius aan dat zijn tijdgenoten deze mensuurtekens niet steeds in dezelfde betekenis gebruiken. „Es kann aber ein jeder den Sachen selbst nachdenken und ex consideratione Textus et Harmoniae observiren, wo ein langzamer oder geschwinder Tact gehalten werden müsse”. Hoewel de componisten in de 17de eeuw een grotere vrijheid namen, kunnen wij hierbij denken aan de oude regel dat een halve polsslag de kleinste tijdsduur voor een lettergreep en de grootste tijdsduur voor een dissonant was.

Praetorius' tempoaanduiding is een gemiddelde, men modificeerde in de 17de eeuw het tempo namelijk naar het affect, de gevoelswaarde van een stuk. Toch is hij als richtlijn belangrijk. Het is bijvoorbeeld treffend, hoe goed in dit tempo de gehele klaviermuziek van Sweelinck tot zijn recht komt. De verlangzaming ten opzichte van het 16de-eeuwse tempo hangt stellig samen met een sterker ontwikkeld harmonisch besef en het gebruik van generaalsbasinstrumenten bij de muziekpraktijk. In deze tijd ontstaat ook de begeleiding van de gemeentezang.

Een enkel voorbeeld kan aantonen wat de gevolgen hiervan zijn voor het 17de-eeuwse kerklied.

Crüger noteert zijn melodie bij „Herzliebster Jesu, was hast du verbrochen” als volgt:

Wij slaan hier de verlangzaamde halve tactus, waarvan er dus 43 in de minuut komen. Een tactus komt dan overeen met 7 tikken van een polshorloge. Zelfs als we hem 6 tikken zouden geven in verband met het tamelijk grote aantal hele noten, levert dit een vrij langzaam tempo op. De melodie is sterk verwant met die van de Geneefse psalm 23. Een groot verschil in ritmisch opzicht is echter het ontbreken van de rusten tussen de regels. Dit houdt direct verband met het tempo van de beide liederen. Bij psalm 23 zou de melodie bij het ontbreken van de rusten „kortademig” worden in het 16de-eeuwse tempo, bij „Herzliebster Jesu” zouden in het 17de-eeuwse tempo de rusten onnatuurlijk lang aandoen. Andere melodieën uit dezelfde tijd, zoals „Christus der ist mein Leben” (in de Hervormde Bundel van 1938 gebruikt voor „Nu daagt het in het oosten” en „Ach blijf met uw genade”), behoren in een soortgelijk tempo gezongen te worden. Vele organisten laten deze liederen tegenwoordig te snel zingen.

In de 17de-eeuwse muziek werd ook gebruik gemaakt van de mensuraanduiding $\frac{3}{2}$ (proportio sesquialtera), waarbij drie noten moesten gezongen worden in de plaats van twee bij het voorafgaande mensuurteken. Een voorbeeld uit de koorliteratuur is de prachtige zetting bij „O Kerstnacht, schoner dan de dagen” van Vondel (zie Koorboek van de Stichting Centrum voor de Protestantse Kerkzang, p. 30). Het begin onder het mensuurteken C kan zeer goed met Praetorius' tempo van 43 halve noten in de minuut genomen worden. In de vierde regel moeten vanaf $\frac{2}{3}$ echter drie halve noten in de tijdsduur van twee halve noten daarvoor gezongen worden, d.w.z. 64 halve noten in de minuut. Tegen het eind van de vijfde regel keert het mensuurteken C terug en daarmee weer het tempo van het begin.

Het tempo van 85 kwartnoten in de minuut blijft ook voor de volgende eeuwen van belang. Nog in 1906 neemt Vaughan Williams in The English Hymnal als gemiddeld tempo „in a fairly large building with a congregation of average size” 85 teleenheden in de minuut — precies zoals Praetorius drie eeuwen daarvoor. Bij langzamere tempi noteert hij als teleenheid de halve noot, bij snellere de kwartnoot. Wij zijn gewend de 19de-eeuwse Engelse liederen veel te vlug te zingen, ook al zullen we Vaughan Williams' langzame tempi niet altijd willen volgen, zoals 66 teleenheden in de minuut bij „Abide with me, fast falls the eventide” en zelfs 42 bij „Holy Holy Holy Lord God almighty”.

De kerkzang in Nederland is vroeger ten dele zeer langzaam geweest. Het lijkt mij aannemelijk dat in de 17de eeuw de psalmen nog gezongen werden in hele en halve noten, maar dan in het tempo van Crüger's „Herzliebster Jesu, was hast du verbrochen”. In het midden van de 18de eeuw echter was het zingen in hele noten de gewone manier. Hurlebusch in zijn koraalboek van 1746 (De 150 Psalmen Davids ... gemaakt voor het Clavier en Orgel) zegt: „Ik gaa dan voort en stelle vast, dat geene andere, als de gelyke maat van twee of vier maatslagen en uyt twee zangnooten bestaande, tot de woorden en zangwyzen der Gereformeerde Psalmen kan of mag gebruykt worden; en derhalven zyn alle tripelmaaten in deeze Psalmen fauten; en alle geheele maaten, nu in halve, en dan in gehele nooten verdeeld, zaaken, welke teegen den aart der versen, en teegen de gewoone manier van 't zingen der Psalmen stryden, en in een valsche verbeelding bestaan: de gelyke maat en de gelyke afpassing van twee zangnooten der Melodiën zyn de byde hulpmiddelen om de versen, zonder onderschyd van korte of lange syllaben in de voetmaat gemaakt, in het uytbrengen niet te doen stooten en met het zingen te doen over een koomen; en zulx alles vind men in deeze uytgave. Een gantsche maatslag deezer Psalmen heeft twee needer en twee opslagen; en de halve maaten een needer en een opslag; en de Cadenz nooten zyn naa het korte of lange uythouden te reguleeren; en de liefhebberen, welke in de maat niet vast zyn, gelieven maar in de Bas alle gantsche maatnooten van vier deelen in twee halve te verdeelen en aan te slaan, en zoo zal de maat deezer Psalmen by naa als van zelve volgen, en deeze manier doet ook een beeter effect op alle instrumenten, welke geen uythoudende toon hebben”. Zijn begeleiding van psalm 99 ziet er als volgt uit:

Praetorius' halve tactus zal hier de slag geweest zijn.

Merkwaardigerwijze is het tempo dan geheel gelijk aan dat van de huidige gemeentezang in Genemuiden. Onlangs verscheen hiervan een grammofoonplaatje (uitgave Kerkvoogdij van de Hervormde gemeente te Genemuiden, niet in de handel verkrijgbaar), waarop psalm 99 wordt gezongen met 44 hele noten in de minuut:

Men zingt daar nog op de manier van twee eeuwen geleden!

Letten wij verder in Hurlebusch' begeleiding op de versierende noten. Zij komen overeen met het draaien en glijden van de stem, zoals dat vroeger wel de gewoonte was. Overigens zegt Hurlebusch: „Die geene, welke de kleine of bygevoegde tussen nooten der Melodiën niet kunnen of believen uyt te voeren, moogen dezelve overslaan en den Valeur of waarde deezer kleine nooten aan de voorstaande Psalm nooten toe voegen, en zoo heeft men de eenvoudige zangnooten der Kerke in geheele nooten en van eenen aart gebragt.” In de kerkboeken bleef men echter de melodieën van het psalmboek wel noteren in hele en halve noten.

Bij de *Evangelische Gezangen* van 1806 ziet iedere melodie, ook als het een psalmmelodie is, er echter uit als bovenstaande transcriptie van de gemeentezang in Genemuiden: hele noten, met een stereotype hele rust tussen de regels. De Waalse gezangenbundel van 1803, *Cantiques pour le Culte Public*, steekt daar gunstig tegen af. De Walen hebben namelijk de gebruikte psalmmelodieën niet alleen ritmisch genoteerd, maar zij schijnen ze ook nog zo gezongen te hebben. De nieuwe melodieën uit deze bundel, zoals „Jour du Seigneur” en „Alleluja louange à Dieu” (in de *Evangelische Gezangen* veranderd overgenomen voor „God enkel licht” en „De Heer is waarlijk opgestaan”), hebben namelijk ook een ritme van hele en halve noten.

Bastiaans, die de muzikale redactie had van de *Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen* van 1868, herstelt weer het ritme van de gebruikte psalmmelodieën, zij het dan ook dat de rusten weggelaten worden. Een psalmmelodie krijgt dan hetzelfde aanzien als Crügers' „Herzliebster Jesu, was hast du verbrochen”. De andere melodieën, waaronder talrijke van hemzelf, noteert Bastiaans in halve noten, waaruit wij zouden kunnen afleiden dat hij een sneller tempo voorstaat dan de samenstellers van de *Evangelische Gezangen*. Deze melodieën, zoals Bastiaans' „Daar is uit 's werlds duistre wolken”, laten zich zeer goed zingen met 85 halve noten in de minuut.

Evenals de 19de-eeuwse Engelse melodieën, worden deze melodieën tegenwoordig nog al eens te snel gezongen.

*) Met toestemming overgenomen uit „Witboek voor een vijftiger” — Uitgeversmij. Holland te Haarlem.

* *

HARRY MAYER

Buxtehude VIII

DE DRIESTEMMIGE CANTATES

Gelijk we reeds opmerkten, zijn Buxtehude's driestemmige cantates meer voor solo- dan koorstemmen gedacht. Vanzelfsprekend grijpen onze kerkkoren waar mogelijk even graag naar de drie- als naar de vier- en vijfstemmige werken. Bezwaren voor koorbezetting zijn de afwezigheid van tenor- en vaak tevens van altpartijen. De normale

bezetting is twee sopranen en bas. „In dulci jubilo” (Bärenreiter) verlangt echter sopraan, alt en bas, terwijl van „Jesu meine Freude” (Bärenreiter), „Kommst du, kommst du, Licht der Heiden?” (Hänssler-Verlag), „Surrexit Christus hodie humano pro”, „Du Friedefürst, Herr Jesu Christ” (Bärenreiter) en (indien de alten f-tweegestreept kunnen zingen) ook van „Ich habe Lust abzuschneiden” (Bärenreiter) de tweede sopraanpartijen zo laag geschreven zijn, dat ze door kooralten kunnen worden uitgevoerd. Voor „Wachet auf, ruft uns die Stimme” (Bärenreiter) worden alt, tenor en bas gevraagd. Ziet men er niet tegen op, een gedeelte van het kerkkoor op non-activiteit te stellen, dan kunnen alle driestemmige cantates in koorbezetting tot klinken komen. Toonschilderingen vinden we b.v. in „Jesu meine Freude” bij „Tobe, Welt, und springe; ich steh hier und singe in gar sicher Ruh; Gottes Macht hält mich in Acht; Erd und Abgrund muss verstummen, ob sie noch so brummen”, in „Ich habe Lust abzuschneiden” bij „die Wellen zu vermeiden” en „ich kann kaum länger harren”, alsmede in „Du Friedefürst, Herr Jesu Christ” bij „grosse Not uns stösset an von Krieg”:

